

DOI: 10.7596/taksad.v2i3.214

Ortaçağda Nahçıvan'da Sufi Tarikatlarının Faaliyetlerini Gösteren Yer Adları

Fəxrəddin SƏFƏRLİ*

Çev: Muhammet KEMALOĞLU*

Öz

Yer adları yararlı bir coğrafi referans sistemidir. Bir yerden bahsederken tutarlı olmamızı sağlar. Toponimi, yer isimlerinin (toponimlerin), onların orijinlerinin, anlamlarının, kullanımlarının ve tiplendirmesinin bilimsel araştırmasıdır. Toponimi sözcüğü Yunanca topos-yer ve ónoma-ad sözcüklerinden kaynaklanır. Bu adlar sayesinde bir bölgenin geçmişi hakkında birçok bilgi elde edebiliriz. Bir yere ad vermek oldukça önemli bir olgudur. Verilen o isimden bahse konu yerin kime veya kimlere ait olduğunu tespit edebilirsiniz. Yer adları sayesinde bölgenin inanç yapısı, bölgenin eski veya yeni bir yerleşim yeri olup olmadığını vb. özelliklerini de öğrenebilirsiniz. Bu nedenle insanlar hâkim oldukları topraklarda isim verirken bulunduğu yerin birçok özelliğini dikkate almakta ve o yerleşmeye kendi dil, kültür, örf ve adetlerine en uygun isimleri vermektedir. Bu sebeple, yerleşmenin coğrafi, tarihi ve genel karakterini tanımada rol oynayan yer adlarının önemi büyüktür. Bu çalışmada ise Nahçıvan bölgesindeki Hangâh, Hanağa Zaviyesi, Abdal, Bektaş vb isimlerin nasıl oluştuğu, Ortaçağlarda buldukları coğrafyalardaki tarikat-tasavvuf ilişkisi ve sonuçları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hangâh, Zaviye, Abdal, Bektaş, Ortaçağ, Azerbaycan, Nahçıvan.

* AMEA Nahçıvan Bölümü, Haberler, Sosyal ve İnsani Bilimler Serisi,-2010, № 3, Cilt 6, s. 27-33; Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Prof. Dr. İ. M. Hacıyev tarafından sunulmuştur.

* Gazi Üniversitesi Tarih Bölümü Yüksek Lisans, TRT Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı.

Place Names Showing the Activities of Sufi Sects in Nakhichevan in Medieval Age

Abstract

Place names are useful geographical reference systems. They allow us to be consistent when we are talking about a place. Toponymy is the scientific research of place names, their origins, meanings, usages and typologies. Toponymy derives from Greek words 'topos' - place and 'onoma' - name. Thanks to these names, we can get much information about the past of a region. Giving a name to a place is a notably important phenomenon. You can determine to whom the mentioned place belongs to from that name given. Owing to place names, you can also learn the features of the region such as its religious structure, whether it is an old or new settlement etc. Therefore while people giving names to the lands they rule, they take many features of the land into consideration and give names that are the most appropriate for their language, culture, customs and traditions. Hence, place names playing a role in recognition of the geography, history and general character of the settlement have a great importance. In this study, how the names such as Hangah, Hanaga Zawiyah, Abdal, Bektas etc. in Nakhichevan region have been formed, and the relation between sect and Sufism and its results in geographies they were in the Medieval Age have been discussed.

Key Words: Hangâh, Zawiyah, Abdal, Bektas, Medieval Age, Azerbaijan, Nakhichevan

GİRİŞ

Eski zamanlardan başlayarak Nahçıvan bölgesinden önemli ticaret yollarının geçmesi aramızda sufi tarikatlarının genişçe yayılmasını ve çokça hangâhlar kurulmasını sağlayan faktörlerden biri olmuştur. Ortaçağda tarikat mensupları olan dervişler daha fazla kişiyle iletişim kurmak ve kontrolünü ellerinde bulundurdukları ticareti güçlendirmek için kendi hangâhlarını gidiş-gelişin çok olduğu yerlerde, önemli ticaret yollarının kenarlarında kuruyorlardı. Bu fikri bir zamanlar bölgede çeşitli dönemlerde oluşturulan, şimdiye kadar kalıntıları ve izleri kalan hangâhların şahsında da görülür¹.

¹ (<http://anadoluselcuklumimarisi.com/fisdetay.asp?id=300>; Eyice, 1971: 39-56; http://www.islamderyasi.net/forum/tasavvufiterimlerlugati/tasavvufiterimlerlugati**d**/5/?wap;PHPSESSID=bbe3732a73f6be3d1198bec550598815; Cebecioğlu, 1997: 327, 620; <http://anadoluselcuklumimarisi.com/fisdetay.asp?id=770>)

Tarihî metinlerde, belli tarikatlara mensup şeyh ve dervişlerin şehir, kasaba ve köylerde yahut yol kenarlarında kurdukları ve gelen-geçene bedava yemek yedirip misafir ettikleri tekkeler için değişik terimler kullanılmıştır. Bunlar arasında ribât, hangâh, savma'a, düveyre, medrese, imâret, dergâh, âsitane gibi terimler bulunmakla beraber, daha çok tekke ve zâviye terimleri yaygınlaşmıştır. Sosyal bir kuruluş olan tarikat için, benzeri diğer

Kaynaklar gösteriyor ki, Nahçıvan bölgesi² ortaçağlarda sufi tarikatlarının yaygın olduğu ve faaliyet gösterdiği merkezlerden biri olmuştur. Bölgemizde çeşitli sufi tarikatlarının mevcut olmasını ve faaliyet göstermesini ispat eden önemli kaynaklardan biri de Nahçıvan'da şimdiye kadar gelen yer adları-toponimlerdir³. Şerur⁴ bölgesindeki Dervişler Köyü bu açıdan dikkat çekicidir. Bu köyün isminin sufi tarikatına mensup dervişlerle ilgili oluşmasına şüphe yoktur.

Nahçıvan bölgesinde sufilikle bağlı toponimlerden biri de Hangâh ve Hanağa (Noraşen-MK.⁵) toponimlerdir. Bölgede Hangâh ve Hanağa adlı iki köy vardır. Onlardan biri

sosyal kuruluşlarda olduğu gibi bir müteşebbis (öncü) bulunması gerekir. İşte bu kişi tarikatta "Şeyh"tir. Şeyh veya müşrid, bir bölgede irşada başlamak üzere mezun olup karar verdiğinde yapılacak ilk iş, zikir ve ibâdetlerin, tarikatın ruhî eğitim ve öteki disiplin ve terbiye kurallarının uygulanabilmesi için mâbed, çilehâne, halvet mahalli, hamam, namazgâh, aşhane, kiler, fırın, ahır, misafirhane vb. gibi yerlerden meydana gelen bir tekke teminidir. Görüldüğü gibi bir tarikatın faaliyet gösterebilmesi için lüzumlu olan ihtiyaç ve teşkilât bir câmîden çok farklıdır. Nitekim câmîlerin sadece namaz kılınacak bir yer olmasına karşılık tekkeler öteki sosyal hizmetlerin yerine getirilmesi zarûretini de beraberlerinde bulundurlar. Hangâh, Farsça tekke manasında ve tekkenin büyüğüne verilen bir isimdir. Âsitane anlamıyla eşdeğerdir. Bektaşîlerde ve bazı tarikatlarda, hangâh şeyhin maddî ve manevî yönetimi altında bulunurdu. Buralar birer dinî müessese, içtimaî yardım kuruluşu, hayır ve şefkat kaynağı, toplantı merkezi ve günümüz tabiriyle birer kulüp mesabesindeki yerlerdi; Örnek: Boyalıköy Hanikahı: 13. yüzyılın ilk yarısında, Afyon, Sinanpaşa ilçesine bağlı Boyalıköy'de bulunmaktadır. Aynı avlu içerisinde Eyvan Türbe ve Kureyş Baba Kümbeti ile birlikte bir yapı topluluğu oluşturmaktadır; Ebu'ş Şems Hankahı: Tokat'ta Yaşmeydan Mahallesiinde bulunur. H. 708/M. 1288 yılında, Ebû Şems bin el-Hüseyn tarafından yaptırılmıştır. Savma'a, Arapça ibadethane anlamında bir kelimedir. İslam'ın erken dönemlerinde, zaviyelere, savma'a denirdi. Hıristiyan mistikleri de, uzlete çekildikleri yerlere savma'a adı verirdi. Hıristiyanların savma'asına manastır da denirdi. Bu gibi yerler, tefekküre engel teşkil edecek, toplumsal hareketliliğin canlı olduğu yerlerden uzaklarda, dağ başlarında, ıssız yerlerde kurulurdu. Kâşânî, savma'ayı, zikir ehlini, zikrettiğine yaklaştıracak yerler olarak tanımlar. Deyr: Arapça manastır demektir. Tasavvufî olarak şu anlamı ifade eder: İnsanlık alemi (MK).

2 Nahçıvan: Naxçıvan), Azerbaycan'da şehir. Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nin başkentidir. Aras Nehri'nin kolu olan Nahçıvan Nehri'nin sağ kıyısındadır. Babek Rayonu sınırları içinde yer alır. Fakat Babek rayonundan bağımsız statüye sahiptir. Şehirde havaalanı vardır. 2010 tarihinde, şehir nüfusu 83. 337'dir. Bakü'den uzaklığı 536 km. MK.

3 Toponimi, yer isimlerinin (toponimlerin), onların orijinlerinin, anlamlarının, kullanımlarının ve tiplendirmesinin bilimsel araştırmasıdır. Toponimi sözcüğü Yunanca τόπος (τόπος) ('yer') ve όνομα (όνομα) ('ad') sözcüklerinden kaynaklanır. Toponimi, her türlü adın bilimi olan onomastik biliminin bir alt dalıdır. Toponimi, sözcüklerin kökenini araştıran etimolojiden farklıdır ama çoğu zaman onunla karıştırılır. Bu konu ile uğraşanlara toponomist denir.

4 Şerur-Şerur, Azerbaycan'da, Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde şehir. Şerur Rayonunun idarî merkezidir. İsmi 1964'dek Noraşen olmuştur. Sonra, adı İliç ve 1990 yılından ise Şerur olarak değiştirilmiştir. 2008 sayımına göre nüfusu 6. 700 kişidir. MK.

5 Merkezden 37 km kuzeyde, Zengezur silsilesinin yamacında, Elinceçay'ın her iki yakasında yer alır. XIII-XVIII. yüzyıllara ait yerleşim yeri olan köyde XIV-XVII yüzyıllara ait nekropol, tarihi köprü ve 1496 yılında

Culfa, diğeri ise Ordubad bölgesinde bulunur.Ortaçağ'a ve XIX.yüzyıla ait kaynakların da onayladığı gibi Hanağa köyünün de ilk adı Hangâh olmuştur.Culfa bölgesindeki Hangâh tespit edilmiş ve bir kitabesinde Mevlana Abdülhüseyn'in adı ve onun aslen yakınlardaki Hangâh köyünden olduğunu gösteren "Hanegahı" nisbesi eklenmiştir (Сафаров, 1987: 179 с.НАИИ НАН Азербайджана.Инв., № 8383: 18) .

Bu olgunun ve diğer kaynakların da onayladığı gibi adı geçen Hangâh ve Hanağa köyleri, elbette bu topraklarda daha önceden faaliyet gösteren sufi meskenleri olan Hangâhlar için oluşmuş ve isimlerini de onlardan almışlardır.

Nahçıvan topraklarında sufilikle alakalı yerleşim meskenlerinden biri de bölgedeki "Zaviye" adlı yer adlarıdır (Ocak, 1978: 247; Zaviye Maddesi, 1964: 468-476; Sami, 1998: 674; Develioğlu, Zaviye Maddesi, 1988: 222; Akay, 1995: 111-112; Çağatay, 1974: 51-52; Güllülü, 1977: 8.MK.) .Bu kabil yer adları içerisinde Şerur bölgesindeki Zeyve kenti⁶ özel olarak belirtilmelidir. Köyün ilk adı zaviye olmuştur. Arapça köşe, köşe-bucak anlamına gelen zaviyeler, sufi mezheplerine mensup meskenlerin isimlerinden biridir. Hangâhlar gibi zaviyelerde de ayrı ayrı fırkalara mensup dervişler yaşamış ve çevrelerine müritler toplayarak kendi düşüncelerini yaymışlardır.

İslam dininin yayıldığı ilk yüzyıllarda Hıristiyan rahiplerinin hücrelerini, küçük Müslüman mescitlerini veya ibadethanelerine de zaviye denirdi. Batı ülkelerinde zaviye camiden, okuldan, evliya türbesinden, otelden oluşan dini binalar kompleksi olarak faaliyet gösteriyordu. Sonraları Kuzey Afrika evliyalarının kendi öğrencileri ve takipçileri ile birlikte yaşadıkları binaları da zaviye veya ribat olarak adlandırmaya başladılar. Genellikle, ortaçağ sırasında zaviye, sufi kardeşlik takipçilerinin meskenlerinin isimlerinden biri olmuştur. Onlar ayin ve öğretim merkezi timsali sayılıyorlardı (İslam, 1955: 61) .

Ortaçağda farklı ülkelerden gelen insanlarla iletişimde olmak ve kendi fikirlerini bu kişiler arasında yaymak amacıyla herhangi bir tarikata mensup kişiler kendi yerleşim birimlerini-hangâhlarını önemli ticaret yolları üzerinde kurduklarından şimdiki Zeyve köyü arazisinde zaviye oluşturulması doğal idi. Öyle ki, bu köy doğudan batıya geçen kafilelerin geçtiği yol üzerinde bulunuyor. İşte bu nedenle herhangi tarikata mensup dervişler bu köyün arazisinde kendi zaviyelerini kurmuş ve kendi etrafına müritler toplamışlardır. Zaman geçtikçe yeni oluşmuş zaviye gelişerek şöhret kazanmış, onun etrafında yerleşim yeri kurulmuş ve sufi meskeninin adıyla Zaviye köyü adlandırılmıştır. Ortaçağ sırasında Zaviye köyü denilen yerleşim yeri gittikçe gelişmiş, ancak onun adı tedricen tahrif olunarak Zeyve şeklini almıştır.

belirsiz bir kadının siparişi ile inşa edildiği söylenen eski cami var. Ayrıca Hanağa köyü 2 büyük abidesi ile ünlüdür: Elince Kalesi, Hanegah Mimarlık kompleksi (MK.)

6Zeyve ilçesi anıtları: Soltanbaba Türbesi-XVIII yüzyıl. (Zeyve Köyü), Şeyh Ahmed Türbesi-XVIII yüzyıl. (Zeyve Köyü), Türbe-XVII. yüzyıl (Zeyve Köyü), Kafir-Kale (Zeyve köyü) (MK.)

Bu fikri toponomist âlim T.Ahmedov da onaylıyor. Zeyve toponiminden bahsederken, şüphe yok ki, Zeyve, Arapça zaviye (toplamda: zevaye) kelimesi ile aynı kökten gelir. Bu kelime ister Arapça, isterse de geçtiği diğer dillerde İslamiyet'le ilgili olduğundan, hemen hemen aynı anlamda Fars dilindeki hangâhın eş anlamlısı gibi "köşe, açı (toplumdan uzak anlamında)", hücre, mabed anlamında kullanılmıştır (Ehmedov, 1991: 93) .

Toponimi ile uğraşan dilbilimci akademisyen A.Bağirov da aynı kökten olduğu için Zeyve köyünün adının geçmişte zaviye olması fikrine ulaşmış (Bağirov, 2000: 108-109) ve kelimenin dönüşüm sürecini Zaviye-Zevaye-Zeyva-Zeyve şeklinde anlatmıştır (Bağirov, 2002: 96) .

Yeri gelmişken burada Nahçıvan şehrinde şimdiye kadar sağlam durumda kalan ve halk arasında "Zaviye Medrese Kompleksi" olarak bilinen binayı da hatırlatmak gerekir. Bu kompleks ayrıca şehirde bu kompleksle ilgili oluşan ve zamanımıza kadar ulaşan "Zaviye Mahallesi" (Ceferov, 1996: 56-58) de Nahçıvan şehrinde günümüze dek kalan sufilikle bağlı yer adlarındandır.

Türk gezgini Evliya Çelebi'nin "Seyahatname"sinde böyle bir bilgiye rastlıyoruz ki, Osmanlılar, XVII. yüzyılda Nahçıvan bölgesini aldıktan sonra⁷ Nahçıvan'a atanmış Ahmet

7 Lale Devri, her ne kadar bir barış devri olarak gözükmekte ise de bu devirde İran'da hüküm süren Safevi Devleti ile girilen savaşlar buna bir istisna olarak kabul edilmektedir. Özellikle Avrupa'da kaybedilen toprakların geri alınamamış olması Osmanlı Devleti'nin gözünü karışık bir durumda bulunan İran'a çevirdi. Osmanlıların gözünü İran'a çevirmesinin en büyük nedenlerinden birisi de Şiiğin bu devletin resmi ideolojisi olmasından dolayıdır. Ayrıca bu dönemde İran'daki Şah I. Hüseyin yönetimi İran'da Şii olmayanlara karşı baskı uygulamaktaydı. İran'da yaşayan Sünni Müslümanlar, Şah Hüseyin yönetiminden memnun değildiler ve Osmanlı padişahı III. Ahmet'e mektup yazarak Osmanlılardan yardım istemişlerdi. Pasarofça Antlaşmasıyla Avrupa'da kaybettiği toprakları İran ile yapacağı bir savaş ile telafi etmeyi bu dönemde iyice benimseyen Osmanlı Devleti, bu nedenle Dürri Ahmet Efendi'yi de İran'ın iç durumunu öğrenmesi için bu ülkeye gönderdi. Bu görev için İran'a giden Dürri Ahmet Efendi, İstanbul'a geri döndüğünde İran'ın karışık durumunu ve Safevi Hanedanını doğudan tehdit eden Han hakkındaki raporunu sadrazam ve padişaha sundu. Bu sırada Şirvan Han'ı Davud Han, Şiilerin ve Rusların tazyikine uğradığını belirterek Osmanlılara sığındı ve Osmanlı Devleti'nin Davud Han'ı büyük bir salahiyet ile han tayin etmesi de Rusları son derece zor bir durumda bıraktı. Hem Osmanlılar hem de Ruslar Hazar Denizi'nin batı sahillerini ele geçirmek isteyince iki taraf Kafkaslar'da karşı karşıya geldi. Fakat Rusların erken davranıp Bakü'yü işgal etmesi sonucu savaş tehlikesi atlatıldı ve bunun üzerine Osmanlılar, Şirvan Sünnilerini himaye etmek amacı ile bu sefer de İran'ın iç işlerine karıştılar. Osmanlı İmparatorluğu, bütün bu gelişmeler üzerine İran-Safevî Devleti'ne savaş açtı ve İngiltere ve Fransa'nın da araya girmesiyle bir çatışma olmadan Rusya ile aralarında anlaştılar ve Ruslarla gizli bir antlaşma yaparak Safevîlerin Kafkaslar'daki topraklarını Ruslarla paylaştılar (İstanbul Antlaşması). 1723'te başlayan Osmanlı-Safevî savaşları sırasında birçok insan ya esir edildi ya da göçe zorlandı. Kuzey sınırlarından Rusya ile yaptığı antlaşmadan dolayı emin olan Osmanlı Devleti, kendinden emin bir şekilde İran üzerine yürüdü. Üç koldan bu ülkeye giren Osmanlı kuvvetleri, 1724'te Revan'ı ele geçirdikten sonra 1725'te de büyük zorluklarla Gence'yi ele geçirdiler. Bundan başka Nihavend, Nahçıvan, Kirmanşah ve Hemedan gibi İran'ın önemli şehirleri de ele geçirildi. Fakat 1726'da İran Şahı I. Hüseyin'in Afganlara esir düşmesiyle İran'da yönetimi ele geçiren Afşar Türkmenlerinden Nadir Han, Safevî tahtına göstermelik olarak II. Tahmasb'ı çıkarttı ve şeklen de olsa Ona bağlı

Paşa, Sederek ile Karabağlar arasındaki bir yerde Came Mescidi yaptırmıştır. Bu cami Fars dilinde zâviyeye, Ahmed Paşa (Ahmed Paşa Zaviyesi) denmiştir, caminin inşa ettirildiği köy de caminin adı ile "Zâviyeye Ahmet Paşa Köyü" olarak adlanmıştır. Gezginin yazdığına göre bu köy 500 evden oluşan bağlı-bahçeli, mamur bir köydür (Evliya Çelebi, 1997: 10) .Bu bilgiye dayanarak A.Bağirov bu köyün şimdiki Zeyve köyü olduğunu tahmin ediyor (Bağirov, 2000: 108-109) .Bizce, nasıl olursa olsun köyün adının oradaki zaviye ile ilgili olması şüphesizdir.

Osmanlı Türklerinin 1724 yılında Nahçıvan topraklarını aldıktan sonra vergi verecek nüfusu belirlemek için 1727 yılında yaptıkları nüfus sayımı sonuçlarına göre tertip ettikleri, Z.Bünyadov ve Doç. Dr. H.Memmedov'un 1996 yılında yayına hazırladıkları "Nahçıvan Sancağının Ayrıntılı Defteri"nde de şimdiki Zeyve köyünün adı zaviye şeklinde yazılmıştır. Ayrıca, "Defter"de köyde 204 ailenin yaşadığı ve yılda 32.000 Akçe vergi verildiği belirtilmiştir (Naxçıvan Sancağının Müfessel Defteri, 1997: 329) .Akademik Z.Bünyadov ve Doç.Dr.H.Memmedov'un 1996 yılında yayınladığı "Erivan Eyaletinin İcmal Defteri"nde de Zeyve köyünün adı zaviye şeklinde yazılmış ve yılda 32.000 Akçe vergi verildiği tespit olunmuştur (İrevan Eyaletinin İcmal Defteri, 1996: 72) .

Ayrıca, "Nahçıvan Sancağının Ayrıntılı Defteri"nde anda Nahçıvan bölgesinde mevcut olmayan birkaç zaviyeden de bahsedilmiştir. Buna örnek olarak Nahçıvan şehrindeki Seyyid Haşim Zaviyesi'ni (Naxçıvan Sancağının Müfessel Defteri, 1997: 25-51) , Mülki Arslan nahiyesine dâhil olan Cehri köyündeki İsfendiyar Zaviyesi'ni (Naxçıvan Sancağının Müfessel Defteri, 1997: 28, 122-123) gösterebiliriz.

Belirtilen "Defter" de sufi tarikatları ile ilgili oluşmuş, ancak şimdiye kadar ulaşamamış birkaç toponimin de adı bize kadar ulaştı. Bu sıradan Mülki Arslan nahiyesinde Şeyh Yusifli kentini (Naxçıvan Sancağının Müfessel Defteri, 1997: 28, 115) , Sisyan nahiyesinde Şeyhler kentini (Naxçıvan Sancağının Müfessel Defteri, 1997: 33, 236-237) , Gışlağat nahiyesinde Şeyhi Hemzeli (Naxçıvan Sancağının Müfessel Defteri, 1997: 30, 160-162) , Halifeli ve Halife köylerini (Naxçıvan Sancağının Müfessel Defteri, 1997: 30, 163) , Sair Mevazi nahiyesinde Babalı köyünü (Naxçıvan Sancağının Müfessel Defteri, 1997: 27, 94) gösterebiliriz. Bu listeye Erivan eyaletinin Şerur bölgesindeki Halifekend ve Ahi Ahmed köylerini (İrevan Eyaletinin İcmal Defteri, 1996: 72) , şu anda Babek bölgesinde bulunan Şıhmahmud kendini de eklemek olur. Burada Culfa bölgesinin Hanağa (Hanegah) köyünün güneydoğu tarafında bulunan "Şıhlar" mahallesini de hatırlatmak yerinde (Seferli, 2002: 43) .

kaldı. Nadir Han, bu şekilde Safevîlerin de desteğini kazanarak İran'da fiilen yönetimi ele geçirdikten sonra Türkmen ve Farslardan topladığı ordusuyla Osmanlıların üzerine yürüdü. Osmanlılar yeni Şah'ın ordusuyla Andican denilen yerde bir meydan savaşı yapmak zorunda kaldılar ve bu savaşı kaybettiler. Osmanlıların bu savaşı kaybetmesinde, İran ordularının yanında Afgan kuvvetlerinin de yer alması ve Osmanlı Ordusunda yer alan bazı Kürt aşiretlerinin savaş sırasında taraf değiştirerek Nadir Şah'ın ordusuna katılması da önemli bir etken olmuştur. (MK.)

XVIII. yüzyılın başlarında Nahçıvan arazisinde bulunan ve isimlerinin sufi tarikatı yöneticilerinin taşıdığı unvanlarıyla ilgili olmasın şüphe doğurmayan bu yer adları- yer adları Nahçıvan topraklarında sufi tarikatlarının faaliyet göstermesini doğrulayan kesin kanıtlardandır.

Nahçıvan bölgesinde sufilikle ilgili başka yer adları da olmuştur. Rus etnografik-oryantalist K.M.Smirnov'a göre bölgedeki yerleşim meskenlerinden Hacıvar, Tumbul, Göynük, Alışar, Zeyneddin, Şahtahtı vb. köyler çeşitli derviş lakaplı adamların yaşadığı, ya da hangâh ve zaviyelerin faaliyet gösterdiği yerler olmuştur (İslam Ansiklopedisi, 1958: 102, 104, 110, 114, 119) . Smirnov'a göre Hacıvar köyündeki "Hudu-divane" pirinde ziyaret edilen kabir bir Safevi dervişinin, Tumbul köyünde boğaz hastalığı olan çocukların götürüldüğü ziyaretgâh ise Safevi dervişlerinden bir hekimin medfun bulunduğu yerdir (Смирнов, 1999: 102) .

K.N.Smirnov'a göre ortaçağda Nahçıvan bölgesinde Nimetullahiye (Algar, 1993: 44-47) ⁸, Haydariye (Köprülü, 1996: 50; Yazıcı, 1998: 35-36) ⁹, Nökteviye (İsgender bey Münşi Türkman, 2010: 25) ¹⁰, Bektaşiyeye (Köprülü, 1976: 125) ¹¹ vb. sufi tarikatlarına

8 Miladi 1330, yılında Suriye'nin Halep kentinde doğan ve soyu Peygambere dayanan Sah Nimetullah'ın kurmuş olduğu yoldur. İlk olarak Mekke'de Şeyh Abdullah Yafi'i'den ders alan Sah Nimetullah, manevî eğitiminden sonra irşat vazifesiyle Kahire, Semerkant ve Kirman gibi birçok İslam beldesini gezmiş ve Mahan'a yerleşmiştir. 1431 yılında orada vefat ettiğinde, İran ve Hindistan'a kadar irşat görevini yürütmekteydi. Kalbin temizlenmesine yoğunlaşan Nimetullah, talebelerini halkın içindeyken Hakk'la olmaya davet ediyor ve talebelerine toplumun giyiniş tarzından farklı, dikkat çekici giyinişten men ediyordu. Hâlifeleri 18. yy. 'ın sonlarına kadar Hindistan'da, daha sonra İran'da meskun idiler. Kökeni Sünni bir tarikat olan Nimetullahiye tarikatı, 16. yy. 'da İran'da Şii bir tarikata dönüşmüştür. (MK.)

9 Kutbüddin Haydar-ı Zâveî (ö: 618/1221?)'ye nispet edilen bir tarikattır. Bu zümre, her bakımdan Kalenderiliğin önemli bir şubesidir. Kutbüddin Haydar'ın müridleri genellikle rind ve kalender meşrep kişilerdi. Câvlakîler adı da verilen Kalenderilerde, çârdarb (saç, sakal, kaş ve bıyıkları tıraş etme) esas olduğu halde, Haydarîler bıyıklarını kesmemek suretiyle onlardan ayrılırlardı. Haydariye, Anadolu'da XV. yüzyıldan sonra Şemsîler, Câmîler, Edhemîler ve Rum Abdalları gibi kendilerine benzeyen diğer tasavvufi zümrelerle birlikte sosyal hayattan silinmiş, bazı gelenekleri Bektâşîliğin içinde devam etmiştir. Kutbüddin Haydar, sonradan Türbet-i Haydariye adını alan Zâve'deki zaviyesinde uzun süre faaliyet gösterdiği halde, genellikle vakitlerini seyahatle geçiren Haydarî dervişlerinin zaviye ve hangâhları yoktur.

10 Nökteviye fırkasının Muhammed Pesihani Gilaniye mensup olduğu söylenir. Söylenenlere göre o, önceleri Esterabadi'nin taraftarlarından olmuş, fakat kibir ve bencilliği yüzünden Fazlullah onu kendisinden uzaklaştırmıştır. Böylece, Muhammed bağımsız fırka teşkil ederek onu kendi adı ile yani, «Pesihaniye» adlandırmıştır. Onlar toprağı «nokta» adlandırdıkları ve her şeyin ondan oluştuğuna itikat besledikleri için Nökteviye diye adlandırılmışlar. MK.

11Bektâşilik, Hoca Ahmed Yesevi'den gelen bir tarikattır. Selâmiyeli Şeyh Muhammed bin Osman Efendi tarafından 1140 yılında yazılan başka bir silsilenâmede Hacı Bektaş Veli'nin tarikat silsilesi aşağıdaki şekilde gösterilmiştir: "Bektaş Veli tarikatı Şeyh Lokman Perende'den, o Seyyid Ahmed Bedevî'den, o Şeyh Kutbiddin

mensup dervişler bulunmuştur. Smirnov'a göre o, Nahçıvan şehrindeyken Ali Han mahallesinde "Tek Armut" denilen yerde derviş tekkesi olmuştur. Bu tekeden Nahçıvan'a gelen dervişler burayı sığınak yeri olarak kullanmışlardır. O sırada tekkeyi derviş İsmail'in takipçileri yönetiyormuş (Смирнов, 1999: 92) .

Alışar köyünün adını Alishah adlı dervişin adıyla anlatan âlim (Смирнов, 1999: 110) , Şahtahtı toponimini köyde "Nimetullahiyye" sufi tarikatına mensup dervişlerin taşıdığı "Şah" lakaplı dervişlerin tekkesinin (Hangâhının-H.Seferli) faaliyet göstermesi (Смирнов, 1999: 119) , Sederek ilçesinin güneyinde bulunan Veli dağına ise yakınlarında yaşayan Veli adlı dervişin adı ile ilişkilendirir (Смирнов, 1999: 112) .

Smirnov'a göre anda Nahçıvan şehrine giren Tumbul köyünde Tumbul-Saçığı adlı yer varmış. K.Smironov, burasının da Safevi dervişlerinden bir hekimin mezarı olduğunu düşünür. Ocakzade soyadlı merhumun da halefleri XX. yüzyılın 30.yıllarında orada çocukların tedavisi ile meşgul oluyormuş (Смирнов, 1999: 102) .

Ordubad bölgesindeki harabe Gilan şehir merkezinde, Plovdağdan kuzeyde, Cüpey dere denilen yerde, ticaret-kervan yolunun kenarında mağara tipi yapılı Pir Baba ziyaretgâhının da sufilikle bağlı merkez olması muhakkaktır.

Ordubad ilçesi Bilev köyünün yaklaşık 3 km batısında bulunan Abdal Dağı'nın (1925m) adının da sufi Abdalları ile ilişkili olduğunu düşünülebilir. Gilan çayın sol kıyısında, Babek kalesinden kuzeyde bulunan bu dağın isminin ortaçağlarda bölgede faaliyet gösteren sufi tarikatı mensupları-Abdal Kalenderilerinden yadigâr kalması şüphe götürmemektedir.

"Abdal" kelimesi ile dünya işlerinden kurtularak kendini Allah yoluna adayan ve ricalül-gayb (herkes tarafından kolay tanınmayan, gizli olan hakikatlere, sırlara vakıf) adı verilen sufi veya erenlere müracaat ediliyordu (İslam Ansiklopedisi, 1958: 59) .XV-XVI. yüzyıl kaynaklarında "Abdal", yol ve hal adamı, tarikata karşılıksız hizmet eden, derviş-Kalender, gezgin yaşayan sufi tarikatı mensupları olarak takdim edilirler (Köprülü, 1981: 163-164; Çetin, 1981: 144) ¹².

"İslam Ansiklopedisi"nde sufi abdallarından bahsedilirken, "Abdal" tabiri büyük bir ihtimalle XII-XIV. yüzyıllardan itibaren İran'da yazılmış olan edebi kaynaklarda "derviş" manasında kullanılmıştır. XIV. yüzyılda İran'da Kalenderilere (Ocak, 1992: 5.) ¹³ benzeyen

Encâr'dan o Hoca Abdülrab'dan, o Hoca Yûsuf Hemedânî'den talimat almıştır. " Buna göre, Hacı Bektaş Velî Horasanî'nin silsilesinin Hoca Ahmed Yesevî vasıtasıyla Mâverâünnehir ve Horasan ahalisinin büyük maneviyat çınarı Şeyhu'ş-şüyûh Yûsuf Hemedânî'ye bağlandığı ayrıca dikkate değerdir. MK.

12 Abdallar Anadolu'nun İslâmlaşmasında önemli ölçüde hizmet etmişlerdi. Âşık Paşazâde'nin, "Abdâlân-ı Rûm" dediği teşkilât işte bu derviş zümreleri idi. Böylece "Abdal" kelimesi o devirde "derviş" kelimesi ile eşanlamlı olarak kullanılmıştır.

serseri dervişlere "abdal" diye söz edilmiştir. XV. yüzyıl kaynaklarında ise bu kelime "mezcup, divane" anlamında kullanılmıştır. Artık XVII-XVIII. yüzyıllarda "Abdal" derken daha çok serseri ve dilenci ve bu dervişler kastedilmiştir (İslam Ansiklopedisi, 1958: 61) .

XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Abdallarla Bektaşiler arasında başlayan yakınlaşma XVII-XVIII. yüzyıllarda Abdal tekkelerinin bir bölümünün Bektaşiler tarafından ele geçirilmesine ve onların Bektaşilere asimile edilmesine yol açtı.

Ortaçağ sırasında Müslüman doğusunun birçok yerlerine yayılmış Abdallar saç ve sakalları birbirine karışmış, solgun yüzlü, hareketsiz, işsiz-gücsüz, çocuk sahibi olmadan, yeryüzünde tek bir yapı ağacı da olmayan ve yalnızca, "kendilerine gösterilen hedefe ulaşmak için katılacakları yarınki yarışa bu günden hazırlanan "kişiler olmuşlardır (İslam Ansiklopedisi, 1958: 59) .Fikrimizce, araziden geçen kervan-ticaret ve göç yollarının kenarında bulunan dağda "Bektaşiyye" sufi tarikatına mensup dervişlerin hangâhı olmuş, burada dervişler yaşayıp faaliyet göstermiş, bu nedenle dağ "Abdal Dağı" denmiştir.

Bilev kendi topraklarında şimdiye kadar mevcut olan "Halifeli" mahalle adı (Aslanlı, 2008: 86) , "Halifeli" bağ yeri (Aslanlı, 2008: 108) , "Pir Ahmed Akşamı" bağ yeri (Aslanlı, 2008: 109) vb. coğrafi isimler de ortaçağlarda bu bölgede sufi mezheplerine mensup derviş-abdalların yaşayıp faaliyet göstermesinden haber veren muteber şahitlerdir.

Ortaçağda Nahçıvan'ın sufilikle bağlı merkezlerin oldukça yaygın olduğunu şu anda bölgede var olan bir takım topluluk isimleri ve onlarla ilgili oluşmuş yer adları da tasdik etmektedirler. Nahçıvan'da yaşayan ve sufilikle bağlı olan en popüler aşiretlerden biri de Bektaşilerdir. Bu aşiretin adı XIII. yüzyılda Anadolu'da Hacı Bektaş Veli'nin yarattığı "Bektaşiyye" sufi toplumu ile ilgilidir. Bu tarikat kurulduktan sonra hayli gelişmiş, bir takım ülkelerde, aynı zamanda Azerbaycan'da ve onun ayrılmaz bir parçası olan Nahçıvan topraklarında da yayılmıştır. Fikirleri yakın ve benzer olduğu için Safevi şahları tarafından himaye edilen Bektaşiler Nahçıvan'ın bir takım yerlerinde kendi Hangâhlarını kurmuş, düşüncelerini yaymışlardır.

Esasen yerleşik hayat geçiren Bektaşî dervişleri Nahçıvan'ın daimi sakinine çevrilmiş, ayrıca yerli ahaliden "Bektaşiyye" toplumuna dâhil olanlar da, toplumun adı ile "Bektaşî" adlanmışlar. Şu anda Nahçıvan'da, ayrıca Bakü'de ve Azerbaycan'ın diğer yerleşim meskenlerinde yaşayan ve "Bektaşî" soyadını taşıyan kişiler bir zamanlar arazimizde yaşayıp faaliyet gösteren Bektaşî dervişlerinin türevleri, torun ve takipçileridir.

13 Kalenderîlik, bir tasavvuf akımı olarak, en az onuncu yüzyıldan beri mevcut bulunduğu hâlde, bir Kalenderîyye tarikatından söz etmek, ancak Cemaleddin-i Savî'den itibaren mümkün olmaktadır. Kalenderîliğin düşünce yapısını oluşturan unsurlar, Tasavvuf, Hurûflük ve Şia'dır. Kalenderîliğin tasavvufi unsurları ise fakr ve tecerrüd, melâmet, vahdet-i vücuddan ibarettir. (MK).

Bir zamanlar Nahçıvan şehrinin kuzeydoğusunda Bektaşiler tarafından açılan ve şimdiye kadar mevcut olan, halk arasında "Bektaşî arki" denilen kanal vardır. Canan Bey kehrizinden başlanan bu kanal Safeviler döneminden önce açılmıştır. Yerel nüfusun söylediğine göre Canan Bey pınarının (o zaman Cananber kehrizi deniyor) kendisi de Nahçıvan'da yaşayan ve faaliyet gösteren Bektaşiler tarafından açılmıştır.

XX. yüzyılın 30.yıllarında Nahçıvan'da bulunan Rus bilim adamı KN Smirnov'a, görünüyor ki burası, Nahçıvan'da yaşayan Bektaşî dervişlerinin arazisi olmuş ve bu alanı sulamak için bu kanalı açmışlardır. Âlim açıklamalarına devam ederek A.A.Gordlevsiki'nin "Konya'da Sudan Yararlanmanın Tarihinden" (Gordlevski, 1938: 1051-1069.MK.) eserine atıfta bulunurken, gösteriyor ki, Konya'da, Bektaşî dervişleri suları kullanmayı kendi ellerinde tutmuşlardır. Bektaşî dervişlerinin saygın şeyhlerinden biri Pir Sultan Abdal'dır (Смирнов, 1999: 88-89) .

Elbette, ortaçağlarda Nahçıvan bölgesinde faaliyet gösteren sufi tarikatları ile ilgili oluşmuş yer adları şartları sınırlı. Elbette bölgede bu çeşit ve bir kısmı zamanla unutulmuş, ancak kendi tetkikini bekleyen onlarca yer adları vardır.

HARİTA VE FOTOĞRAFLAR

Came Mescidi (XVIII. Asır)

İmamzade Kompleksi (XVI. Asır)

Elinceçay Hanegâhı (XII.-XIII. asırlar)

Zaviye-Medrese Binası (XVII-XVIII. asırlar)

Elince Kale

Kaynakça

- Ahmedov, T. (1991). Azerbaycan Toponimikasının Esasları. BDU Yayınevi: İstanbul
- Akay, Hasan. (1995). Zaviye. İslamî Terimler Sözlüğü. İstanbul
- Aslanlı, H. (2008). Biləv. "E.L." Yayıncılık ve Polikrafiya şirketi: İstanbul
- Bağirov, A. (2002). Nahçıvan Toponimlerinin Dilbilimsel Özellikleri. Ankara, Bilim.
- Bağirov, A. (2000). Zeyvə Oykonimi Hakkında. Azerbaycan Onomastikası Sorunları.IX Bilimsel Teorik Konferansın Malzemeleri. ADPU`nun yayını: İstanbul
- Cebecioğlu, Ethem. (1997). Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü. Ankara
- Çağatay, Neşet. (1974). Bir Türk Kurumu Olarak Ahilik. Ankara
- Çetin, Osman. (1981). Selçuklu Müesseseleri ve Anadolu'da İslâmîyet'in Yayılışı. İstanbul
- Develioğlu, F. (1988). Zaviye Maddesi
- Erivan Eyaletinin İcmal Defteri. (1996). Araştırma, Çeviri, Kayıt ve Eklerinin Yazarları: Akademik Z.Bünyadov ve Doç.Dr.H.Mammadov. Ankara, Bilim
- Evliya Çelebi. (1997). Seyahatname (Azerbaycan Tarihine Dair Seçkinler). İstanbul, Azerveşr
- Eyice, Semavi. (1971). Anadolu'da Orta Asya Sanat Geleneklerinin Temsilcisi olan bir Eser: Boyalıköy Hanıkahı. Türkiyat Mecmuası, C.XVI, İ.Ü.T.E, s.39-56.
- Gordlevski, Vladimir. (1938). Konya İrva ve İskâ Tarihine Dair Materyaller. Konya Dergisi, Sayı: 18-19, s.1051-1069
- Güllülü, Sebahattin. (1977). Ahî Birlikleri. İstanbul.
- Hamid Algar. (1993). Ni'mat-Allahiyya. Encyclopedia of Islam, c.13, Leiden, ss.44-47.
- İslam Ansiklopedisi. (1958). C.I. İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı.
- İslam. (1955). Kısa Bilgi Kitabı. İstanbul, Azerveşr.
- Köprülü, Fuat. (1976). Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara.
- Köprülü, Fuat. (1996). Anadolu'da İslâmîyet. İstanbul.
- Köprülü, Mehmet Fuat. (1981). Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu.
- Nahçıvan Sancağının Ayrıntılı DEFTERİ. (1997). Giriş ve Tercümenin Yazarları: Akademik Z.Bünyadov ve Doç.Dr.H.Mammadov. İstanbul, Sabah.
- Nevruz, H. (1996). Nahçıvan Şehri ve Mahalleleri Hakkında, Nahçıvan Tarihinin Sayfaları, "Uluslararası Kaynaklarda Nahçıvan" Uluslararası Sempozyumunun Malzemeleri, İstanbul, ADPU, s.54-58.

Ocak, A.Yaşar. (1978). Zaviyeler. Vakıflar Dergisi, Sayı: XII, s.267.

Ocak, A.Yaşar. (1992). Osmanlı İmparatorluğunda Marjinal Sûfilik Kalenderîler (XIV.-XVII. Yüzyıllar). İstanbul.

Sami, Şemseddin. (1317). Kâmus-ı Türkî. İstanbul.

Seferli, H.F. (2002). Culfa Bölgesinin Epiqrafik Anıtları. Ankara, Bilim.

Yazıcı, Tahsin. (1998). Haydariyye. TDV, İ.A., C.XVII, İstanbul, s.35-36.

Сафаров Ф.Я. (1987). Арабо-персоязычные надписи Нахичеванской АССР (XVI-XIX вв) как историко-культурные памятники. Диссертация на соискание ученой степени канд.ист.наук.Баку, 179 с.НАИИ НАН Азербайджана.Инв.№ 8383.

Смирнов К.Н. (1999). Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края.Баку: Озан, 159 с.

<http://anadoluselcuklumimarisi.com>

<http://www.islamderyasi.net>